

הציר סוני מול הציר השיעי במזרח התיכון

סימה שיין

אחד המאפיינים המרכזיים של המזרח התיכון בשנים האחרונות הוא המשבר המתעצם בין איראן לערב הסעודית, והניסיונות של השתיים לגבש קואליציות אזוריות ולקדם באמצעותן את השפעתן האזורית. ברקע התגבשותם בעשור האחרון של הציר הסוני בהובלת ערב הסעודית והציר השיעי בהובלת איראן ניצבת שורה של התפתחויות דרמטיות, חלקן נובעות מתוך האזור וחלקן חיצוניות. מצד אחד, קריסתן של חלק ממדינות ערב כתוצאה מהאכזבה המצטברת של הציבור מהמדינה, מהמשטר המדכא ומחוסר יכולתו לספק את צורכי הציבור, לצד כישלון הפאן-ערביות החילונית – אלה סללו את הדרך לעליית האסלאם הפוליטי והחזירו לזירה את הדת, שהיא במהותה כר פורה לפלגנות ולסקטוריאליזם. התחזקות הסונה, שאין לה מרכז רוחני-דתי אחד המקובל על כלל הציבור, אפשרה למגוון קבוצות סוניות להתפתח, וכיום הן נלחמות זו בזו תוך ניצול ההתפוררות של חלק מהמסגרות המדינתיות, ובמקביל הן מזינות את העימות הסוני-שיעי. מצד שני, הפלישה האמריקאית לעיראק, סילוק המשטר הסוני של סדאם חוסיין ועלייתו של הרוב השיעי כוננו לראשונה שלטון שיעי במדינה ערבית, ונסללה הדרך לכניסה מסיבית יותר של איראן לזירה. כך התמסד "הסהר השיעי" הכולל את איראן, עיראק, סוריה ולבנון. המלחמה בתימן, שבה מסייעת איראן לחות'ים הקרובים לשיעה, חיזקה את הדימוי של התפשטות ההשפעה האיראנית מהמפרץ וממצרי הורמוז עד מצרי באב אל-מנדב וים סוף.

במוקד היריבות והמתח הגואה מצויים יחסי איראן-ערב הסעודית, שידעו הרבה עליות ומורדות במהלך ארבעה עשורים בקירוב, מאז המהפכה האסלאמית באיראן ואמירתו הבוטה של מנהיג המהפכה, חומייני, שיש להפיל את בית סעוד. ביחסי שתי המדינות גלומה יריבות אידאולוגית חריפה, וכן מאבק על השפעה במזרח התיכון כולו. יריבות זו החלה בראשית ימי כינונה של הרפובליקה האסלאמית באיראן,

ונמשכה בתמיכתה של ערב הסעודית בשני אויביה המרכזיים של איראן – בסדאם חוסיין במלחמתו ארוכת השנים עם איראן, ובטליבאן באפגניסטן בתקופת הפלישה הסובייטית למדינה זו. במקביל ראתה איראן בנוכחות האמריקאית בערב הסעודית ובמדינות המפרץ האחרות סיכון ישיר לביטחון הלאומי שלה, וניצלה את יכולותיה באמצעות גורמים שלישיים – השיעים בערב הסעודית ובעיקר הארגון השיעי הקיצוני 'חזבאללה אל-חג'אז', הפועל בערב הסעודית – כדי לחתור נגד הנוכחות האמריקאית ולבצע בשנת 1996, כך על פי האשמות ערב הסעודית, את הפיגועים במגדלי ח'ובר נגד הצבא האמריקאי.

העימות האזורי

בשנים האחרונות גברה המתח בין איראן לערב הסעודית סביב שורה של התפתחויות שהציבו אותן בעימות עקיף באמצעות שלוחים, במספר זירות אזוריות. הראשונה קשורה להתקוממות השיעים בבחריין שפרצה ב-2011, אשר בה ראו הסעודים ניסיון של איראן לנצל את תחילת האירועים בעולם הערבי כדי לפגוע בבית המלוכה הבחרייני, אל-ח'ליפה. התפתחות זו גררה תגובה חריפה וחריגה שהתבטאה בשיגורו – לראשונה בהיקף משמעותי – של צבא סעודי לבחריין, אשר אליו הצטרפו כוחות מאיחוד האמירויות וממדינות נוספות במפרץ, תחת הדגל של 'המועצה לשיתוף פעולה במפרץ'. במהלך זה הציבה ערב הסעודית קו אדום ברור ומחייב מול איראן, שנועד להבהיר לה כי בכל הקשור למדינות המפרץ המאוגדות במועצה לשיתוף פעולה במפרץ קיימת נכונות סעודית להפעיל כוח מול מה שנתפס בעיניה כפגיעה בביטחון הלאומי שלה. המהלך הסעודי הזה, שסייע למשטר בבחריין לדכא את ההתקוממות האזרחית של השיעים באופן אליס ותוך פגיעה ברורה בזכויות אזרח בסיסיות, העמיד את ארצות הברית בפני דילמה קשה. מצד אחד, מדובר בשתי בעלות ברית מרכזיות, ובחריין היא המקום שבו שוכן הצי האמריקאי במפרץ מאז שנת 1946, יש לה הסכם שיתוף פעולה ביטחוני עם ארצות הברית והיא במעמד של בעלת ברית שאינה חברה בנאט"ו. מצד שני, המהלכים נוגדים את ערכיה הבסיסיים של ארצות הברית. הנחישות הסעודית בחריינית הבהירה גם לארצות הברית שמדובר בהגנה "על הבית" מפני ניסיון איראני לנצל את הטלטלה בעולם הערבי לקידום מעמדן של הקהילות השיעיות, ודרך את מעמדה של איראן באזור. כבר באירועים אלה הומחש הפער, שרק ילך ויעמיק בהמשך, בין האינטרסים של ארצות הברית לסכם את נושא הגרעין עם איראן תוך נכונות להסיר את הסנקציות, לבין מה שנתפס על ידי מדינות האזור, ביניהן ערב הסעודית ומדינות המפרץ, כהתעלמות אמריקאית מהמדיניות האזורית האגרסיבית שמנהלת איראן.

בהמשך, גם ההתקוממות של החות'ים – מיעוט שיעי־זידי בתימן שהקים מיליציה צבאית נוסח חזבאללה, שאיימה להשתלט על המדינה החולקת גבול של כ־1800 קילומטרים עם ערב הסעודית, ואשר חולשת על מצרי באב אל־מנדב, הביאה את ערב הסעודית במארכ 2015 להחליט על תגובה חריפה. היא פתחה במהלך חריג של תקיפות אוויריות של חיל האוויר, שנועדו למנוע את השתלטותם של החות'ים על המדינה, בסיוע איראני. מהלך זה לווה בהקמתה של קואליציה למאבק בטרור המונה 34 מדינות סוניות ומפקדתה בריאד, אשר נועדה למעשה לבלום את הניסיונות האיראניים לחזק את אחיזתם באזור. ארצות הברית נאלצה בלית ברירה לתמוך במהלך, ואף סיפקה מודיעין וסיוע לוגיסטי תוך שהיא מנסה לבדל את הנושא של המאבק בתימן משיחות הגרעין עם איראן, שעמדו להסתיים כעבור מספר חודשים (ביולי 2015). בהמשך סייעה ארצות הברית במעצרן של ספינות איראניות שהובילו ציוד צבאי לחות'ים – מהלך שהיווה הפרה של החלטות מועצת הביטחון מצד איראן.

מעורבות סעודית עמוקה נוספת קיימת במלחמה המתנהלת בסוריה. כאן מספקת ערב הסעודית אמצעי לחימה וכספים לקבוצות סוניות הנאבקות לסילוקו של משטר בשאר אל־אסד, בעל־בריתם של האיראנים. מקורם של היחסים העכורים בין ערב הסעודית לסוריה הוא בשנים שלפני מלחמת האזרחים בסוריה, על רקע רצח ראש ממשלת לבנון, רפיק חריירי (2005), שהיה בעל־בריתם של הסעודים, אשר רואים במשולש סוריה־חזבאללה־איראן את האחראי למהלך. הסיוע הצבאי הסעודי לקבוצות הסוניות השונות הנלחמות בסוריה הצליח לגרום אבידות רבות לכוחות משמרות המהפכה האיראניים ולכוחות השיעיים האחרים שגייסו האיראנים, וגם למנוע מהמשטר, בשלב זה, את כיבושה של העיר חלב.

מעורבותו העמוקה של חזבאללה בלחימה בסוריה, לצד מהלכי הכוח הפוליטיים שלו בלבנון, הביאו לעימות ישיר של ערב הסעודית גם עם הארגון השיעי הפועל שכס אל שכס עם איראן ועם משטר אסד. כך, במארכ 2016 גרמו הסעודים לקבלת החלטה במועצת שיתוף הפעולה במפרץ – להגדיר את חזבאללה כארגון טרור, האשימו אותו במהלכים שנועדו לפגוע בריבונות, בביטחון וביציבות של חברות המועצה, ומייד לאחר מכן קיבלה גם הליגה הערבית החלטה להגדיר את חזבאללה כארגון טרור. בהמשך המסע הדיפלומטי נגד איראן ושותפותיה קיבל 'ארגון הוועידה האסלאמית' בכינוס פסגה, בנוכחות שלושים ראשי מדינות, כולל נשיא איראן רוחאני ולמגינת לבו, החלטה המגנה את חזבאללה על ביצוע פעולות טרור באזור, ובהמשך גם החלטה המגנה את איראן על המשך תמיכתה בטרור ועל התערבותה בענייניהן הפנימיים של בחריין, סומליה, סוריה ותימן. סירובה של לבנון לתמוך בהחלטה זו בכינוס הליגה

הערבית גרר החלטה סעודית לבטל את ההתחייבות לסיוע בסך ארבעה מיליארד דולר לחימוש הצבא וכוחות הביטחון, והבהרה חד-משמעית של ערב הסעודית אשר לסיבה – השפעתם של חזבאללה ושל איראן על גופי המדינה. במקביל הוציאו ערב הסעודית ומדינות נוספות במפרץ אזהרת מסע לתושביהן, לבל ייסעו ללבנון. בכך פגעו גם במקור הכנסה לבנוני מרכזי – התיירות.

העימות הדו-צדדי

בזירות הלחימה האזוריות מתנהל עיקר המאבק בין איראן לערב הסעודית באמצעות גורמים שלישיים, אך בשנה האחרונה גברה גם ההתמודדות ביניהן במישור הדו-צדדי. בין השאר, ניתן למנות את מעצרו – בפעולה מודיעינית סעודית תקדימית באוגוסט 2015 – של אזרח סעודי שיעי שתכנן את הפיגוע בחיילים האמריקאים במתחם ח'ובר, שיש לו קשרים עמוקים עם איראן ועם חזבאללה, ואשר נתפס על ידי הסעודים בביירות; את הוצאתו להורג של השיח' השיעי נימר אל-נימר – מהלך שהסעיר את הרוחות באיראן והביא לפגיעה ולהעלאה באש נציגויות סעודיות באיראן ובהמשך לניתוק היחסים הדיפלומטיים בין ערב הסעודית לאיראן; בתחום הכלכלי מנעו הסעודים באפריל 2016 קבלת החלטה על קיצוץ מכסות יצוא נפט, בכך שדרשו כי ההחלטה תחול גם על איראן, שמצויה עתה במאמץ להגדלת היצוא שלה לאחר הסרת הסנקציות, ובדרך זו מנעו אפשרות לעליית מחיר הנפט, שהייתה מסייעת לאיראן. רק חצי שנה מאוחר יותר, ב-30 נובמבר 2016, הצליחו שרי הנפט של אופ"ק להגיע להסכמה בדבר מידת הקיצוץ הכוללת תוך שאפשרו לאיראן לייצא ברמה זהה לזו שייצאה ערב הטלת הסנקציות. גם בסוגיית החג' לא הקלו הסעודים על איראן. בעקבות האירועים שגרמו בשנה שעברה למותם של מאות עולי רגל איראנים, העלו שלטונות איראן שורה של דרישות שסורבו על ידי שלטונות ערב הסעודית, וגרמו לבסוף להחלטה האיראנית החריגה שהתקבלה במאי 2016 בדבר ביטול האישורים לקיום החג' בשנה זו – מהלך שכולל גם את השיעים בלבנון. בחריין תרמה אף היא את חלקה ועצרה ביוני את איש הדת השיעי הבכיר, שיח' עיסא קאסם, ביטלה את אזרחותו ואיימה להעמידו לדין באשמת טרור והלבנת הון, זאת לאחר שהוציאה אל מחוץ לחוק את התנועה הפוליטית השיעית 'אל-וואפק'. התפתחות זו גררה תגובות חריפות ואיומים מצידם של בכירים איראנים. מפקד כוח קודס, קאסם סולימאני, הגדיר את המהלך כקו אדום, ואף פרסם איום נגד משפחת המלוכה, אל-חליפה, כי תישא בתוצאות של מעשיה, ואלה יהיו חיסולו של המשטר. כן רמז סולימאני לנותני החסות – בית המלוכה הסעודי – שהמשך הלחץ יגרם התקוממות עקובה מדם.

אולם, מסתמן שערב הסעודית לא נרתעה מהאיומים, ואף בחרה להסלים את המאבק באיראן. הסעודים נקטו שורה של צעדים שמשמעותם המצטברת היא נכונות לפגוע ביציבות הפנימית באיראן; ראש המודיעין הסעודי לשעבר, תורכי אל פייצל, בצעד מתריס וחסר תקדים, השתתף ביולי 2016 בכנס שנערך בפריז על ידי ארגון האופוזיציה האיראני 'מוג'אהדין חלק', והביע תמיכה בסדר היום של הארגון, כולל בהפלת המשטר האיראני שלמימושו הוא קרא. אין זה מקרה שהצעד בוצע על ידי מי שאינו מכהן בתפקיד רשמי בעת הזו, אך ספק אם הוא היה מהין לנקוט צעד כה חריג ללא אישור שלטונות הממלכה, והעובדה שצוטט בהרחבה בכלי התקשורת הסעודים מעידה על "תמיכה שקטה" בדבריו. זאת ועוד, מספר שבועות לאחר מכן האשים שר החוץ הסעודי עדל אל ג'ובייר בפומבי את איראן באחריות לביצוע הפיגועים במגדלי ח'ובר, ובמתן חסות לראשי אל-קאעדה באיראן בשנת 2003, כאשר הורו על ביצוע פיגועים ברובעי מגורים בריאד. גורמים סעודיים אף העלו חששות לכך שאיראן, בשיתוף חזבאללה אל-חג'אז, גייסה ואימנה גורמים בדלניים בערב הסעודית. האיראנים מצידם מאשימים את הסעודים בתמיכה בקבוצות בדלניות באיראן, בעיקר מקרב המיעוט הערבי – האהוואזים השוכנים באזור העשיר בנפט במחוז חוזסתאן האיראני. כן מאשימים האיראנים את ערב הסעודית במעורבותם בפעילות טרור – לראשונה מזה שני עשורים – של הכורדים נגד גורמי צבא ומשמרות המהפכה האיראניים, וגם בפעילותם של הבלוצ'ים נגד המשטר האיראני.

לעיונות זה גם היבטים דתיים המעמיקים את הסכסוך הסוני-שיעי, ומרחיבים את השלכותיו מעבר להיבט הישיר. כך למשל, המופתי הגדול של ערב הסעודית, עבדול עזיז אל שיח', הצהיר בספטמבר 2016 שהאיראנים כלל אינם מוסלמים. לדבריו הם בני הזורואסטרים והאיבה שלהם כלפי מוסלמים וסונים בעיקר היא עתיקת יומין. האיראנים מצדם מאשימים את הסעודים בסטייה מהאסלאם, ונוקטים לשון חריפה במיוחד כלפיהם.

על כל אלה נוסף לאחרונה החשש שמבטאים גורמים איראניים בכירים, כולל המנהיג חמנאי, לגבי מה שהם מגדירים כהידוק שיתוף הפעולה בין ערב הסעודית לישראל נגד איראן. משמעותית בהקשר זה היא אמירתו הפומבית של המנהיג מאוגוסט 2016, כי ניסיונותיה של ערב הסעודית לנורמליזציה ביחסים עם המשטר הציוני הם סכין בגב האומה האסלאמית, פשע עצום ובגידה. אמירות אלו מפני של המנהיג הן חריגות, ומשקפות חשש אמיתי מפני שילוב בין התחכום הישראלי לבין משאבים, ומקרבתה הגיאוגרפית של ערב הסעודית לאיראן.

הסכם הגרעין שנחתם בין המעצמות לאיראן ביולי 2015 היווה מבחינתה של ערב הסעודית התפתחות שמשנה כללי משחק. במשך שנים נהנתה ערב הסעודית מהעובדה שיחסייה של איראן עם ארצות הברית היו בשפל. איומים צבאיים הושמעו נגד איראן, ומשטר הסנקציות דרדר את הכלכלה שלה ואת מעמדה בזירה העולמית. הסכם הגרעין שינה בבת אחת את התמונה, והוא נתפס בריאד כהישג רב־משמעות לאיראן, הן בהיבט של הסרת הסנקציות והסרת הבידוד הבינלאומי והן בהיבט של היחסים עם ארצות הברית, שבראית ריאד העדיפה את איראן על פני בעלות־בריתה האזוריות, ובהן ערב הסעודית. מבחינתה, המסר המרכזי של המהלך האמריקאי בהסכם הגרעין עם איראן הוא נטישת המחויבות ההיסטורית של ארצות הברית לביטחון המפרץ. זאת ועוד, התבטאויות אמריקאיות, כולל של הנשיא אובמה, שלפיהן הוא מעוניין ביצירת איזון בין ערב הסעודית ואיראן במפרץ, הציבו לראשונה את בעלת־בריתה של ארצות הברית מול איראן – מי שהייתה עד לאחרונה האויב של ארצות הברית – על בסיס שווה, כאשר ההסכם מחזק את איראן, ואילו ארצות הברית נמצאת בנסיגה נמשכת מהמזרח התיכון. בראית ערב הסעודית, קיים חשש כי הוואקום שנוצר יתמלא על ידי החתרנות האיראנית וחוסר היציבות שהיא מנסה, בראית הסעודים, לייצר באזור, במטרה ברורה לערער את הממלכה.

המאזן האסטרטגי

על רקע שפל חסר תקדים ביחסי איראן־ערב הסעודית, והמאמצים ששתיהן מובילות לקידום האינטרסים שלהן והשפעתן באזור המזרח התיכון והמפרץ, מסתמן בנקודת הזמן הנוכחית כי המאזן האסטרטגי נוטה במידת מה לטובתם של איראן ושל הציר השיעי שהיא מובילה. הציר השיעי מלוכד יותר, הן בין חלקיו השונים – משמרות המהפכה והצבא של איראן, חזבאללה, מתנדבים שיעים מעיראק ומאפגניסטן – והן סביב המטרות שהציב לעצמו, בעיקר בעיראק ובסוריה. כאן הוא הצליח לחבור בראש ובראשונה לרוסיה – גורם הכוח הבינלאומי היחידי המוכן להפעיל עוצמה צבאית במערכה, אך בו־זמנית מתחברת איראן, גם אם בצורה חלקית, לסדר היום של ארצות הברית והמערב נגד דאע"ש, והיא כשלעצמה נתפסת כאי של יציבות בכאוס במזרח התיכון – בעיראק, בסוריה, בלבן ובתימן.

מנגד, ערב הסעודית אמנם הצליחה לשמור על יציבותה מאז הטלטלה שעובר העולם הערבי. מתחילת המלחמה בסוריה היא מקיימת שיתוף פעולה הדוק עם ארצות הברית ואף נהנית מרכישה רחבת־היקף של אמצעי לחימה מתקדמים, אולם הקואליציה שהיא מנסה להוביל אינה מלוכדת דיה. כך למשל, הן למצרים והן לטורקיה, החשובות

לערב הסעודית, אינטרסים שונים ביניהן, וכך גם ביחס לסוגיות השונות העומדות על הפרק – סוריה, תימן והיחס לאיראן. בהקשר זה יוזכרו היענותה החלקית של מצרים למעורבות צבאית בלחימה בתימן והמשבר שהתפתח בינה לבין ערב הסעודית סביב תמיכת מצרים בהצעת החלטה רוסית במועצת הביטחון, היחסים המורכבים שמנהלת טורקיה עם איראן למרות המשך חילוקי הדעות ביניהן לגבי הפתרון בסוריה, והקרבה של עמדותיה בסוגיה זו לאלה של ערב הסעודית. גם פקיסטן, שליחסייה המיוחדים עם ערב הסעודית חשיבות רבה, העדיפה שלא להיות שותפה ב"קואליציה הסונית" שמובילה ערב הסעודית בתימן.

* * *

לסיכום, העימות האיראני-סעודי, שיש בו גם היבטים חזקים של עימות סוני-שיעי, מצוי בעיצומו. שני הצדדים מגייסים שותפים ומזינים גורמים מקומיים התלויים בהם וסרים למרותם. כך הם מרחיבים ומעמיקים את השסעים הקיימים, מזינים את המשך הלחימה באזורי סכסוך ומערימים קשיים בכל הנוגע לסיכויים למציאת הסדרים בטווח הזמן הקרוב. הן האיראנים והן הסעודים נאבקים על אינטרסים חיוניים לביטחונם ולמעמדם, ובשלב זה לא מסתמנת נכונות אצל מי מהצדדים להתפשר. רק בעתיד, ובעיקר לאחר חילופי הממשל בושינגטון, ואם הגורמים הבינלאומיים ובראשם ארצות הברית ורוסיה יגיעו להסכמות ביניהם ויצליחו לכפות אותן גם על שלל הגורמים האזוריים – תושג רגיעה בין שני הצירים ובעיקר בין ראשיהם – איראן וערב הסעודית.